

בין נורמליות לעצמיות

יוסף גורני, החיפוש אחר הזהות הלאומית, עם עובד, תל-אביב תש"ן

מראשית הזמן החדש סובב העם היהודי סביב פרשת דרכים אחת, שהוא שב ומתפלג עליה לפלגים ולזרמים, אך מצליח בכל זאת לשמור על אלה הממשיכים להזדהות כיהודים בתוך הפריפריה הנרחבת שמסביב לציר המחלוקת. אחרי כל מחזור של פילוגים נשאר בכל זאת מעגל השיח המשותף, שבו מתנהלות גם יצירה ועשייה, אלו המתפרנסים, כמובן, מן התכנים מעוררי המחלוקת.

מהי אותה פרשת דרכים? היא נגדרת, כמדומה, במדויק כנקודת המפגש שבין שתי שאיפות, שקיומן יחד עדיין מאחד ומקיים ישות קיבוצית: השאיפה להגיע ל"נורמליות" במובן של השתלבות בתוך סביבת חיים חיצונית, שהופנמה לפחות חלקית, ברמה של אישיות הפרט, על פי אותן נורמות שסביבת החיים הקולטת קבעה כקבילות, והשאיפה לשמור על זהות עצמית, לפחות חלקית, העומדת במבחנם של מדדי הרציפות ההיסטורית של הקבוצה.

נשים לב לכך שבין השאיפה להשתלבות בסביבה חיצונית מופנמת לבין שמירה על זהות עצמית ניכרת, יש מתח ניגודי ברור: יש לשלם מחיר של ויתור על ממדי זהות עצמית למען השתלבות, ויש לשלם מחיר של ויתור על ממדי השתלבות למען שמירה על זהות עצמית. אולם מצד שני, שתי השאיפות הללו נזקקות זו לזו ותומכות זו את זו: כל זמן שמדובר בהשתלבות ולא בטמיעה גמורה, תהיה הפגיעה העוברת "סף סבילות" מסוים (הוא משתנה מתנועה לתנועה ומפרט לפרט) בחינת ערעור תודעת הנורמליות של הקבוצה המשתלבת. וכל זמן שמדובר בשמירה על זהות עצמית ולא בכדילות מוחלטת, תהיה אי-נורמליות העוברת "סף סבילות" מסוים (גם הוא משתנה מתנועה לתנועה ומפרט לפרט) בחינת פגיעה ביציבותה ובחיוביותה של הזהות העצמית.

משום כך מציעי חלופות הזהות העצמית וחלופות דרכי ההשתלבות ישתדלו למצוא איזון. יתר על כן, הם ישתדלו להתייחס אל בעלי העמדות החולקות עליהם כשותפים למעגל שיחם ולחוג זהותם העצמית. פשיטא: אם יוציאו אותם מכלל המזדהים כיהודים תתערער גם הגדרת זהותם, או במלים אחרות: כל הגדרת זהות הפוסלת מלכתחילה את שייכותם של החולקים עליה לאותו העם, לא תעמוד במבחן הפנימי היסודי של עצמה. יקבלו אותה רק אלה התובעים

טמיעה גמורה או התבדלות מוחלטת, גם אם המחיר הוא קרע בעם. עובדה זו היא שמסבירה, איפוא, כיצד יכול היה תהליך ההתפלגות להימשך מראשית האמנציפציה ועד זמננו בלי לשבור את המשכיותו של מעגל השיח המשותף. עם זאת, אין ספק שהמחלוקת נעשתה יותר ויותר מורכבת, מחירה יותר ויותר כבדים ואיזמיה על הישרדות העם היהודי כעם אחד, בעל תכני חיים משותפים ורציפות של תודעה היסטורית, יותר ויותר חמורים. מאורעות ותהליכים שעברו על החברה החיצונית וחוללו שינויים גדולים לטוב ולמוטב בנכונותה של חברה זו לשלב בתוכה יהודים, או בנורמות שקבעה לצורך זה; כמו גם הישגים שעם ישראל הצליח להשיג בדרך לכיצור הזהות העצמית שלו תוך כדי השתלבות – כל אלה חוללו תמורות ניכרות בהבנת הזהות היהודית ובדרכי תפקודה. בעשור האחרון של המאה ה-19 התחיל שלב חדש, שהסתמן כלפי פנים בהופעת מגוון מהפכני של תפיסות זהות לאומיות, סוציאליסטיות, או צירופיהן. ואין שום ספק שאחרי הזעזוע של השואה מזה והקמת מדינת ישראל מזה, ואחרי התבצרות התפוצה של יהדות ארצות-הברית, התחיל שוב שלב חדש במאבק על הזהות היהודית. אם כי חובה להדגיש, כי מידת ההמשכיות הניכרת הן בצירוף הפרמטרים והן בציון המרכיבים התוכניים של המחלוקת, יש בה כדי להפתיע, אחרי שחלו שינויים כה מהפכניים במצבו של העם היהודי.

ספרו של יוסף גורני *החיפוש אחר הזהות הלאומית* בא לשקף את השלב האחרון בתהליך המחשבתי המתמשך. הוא סוקר את התפצלות הדעות וגיוונן בפירוט רב, החל מערב הקמת מדינת ישראל (1945) ועד היום ממש. שכן למרות ציון הסיום הרשמי של הסקירה בשנת 1987 מתייחס המחבר ב"עוד דבר באביב תש"ן" – להשפעה המשוערת של העליה ההמונית מברית-המועצות על סוגיית הזהות.

במרכז הדיון של ספר זה נמצאת למעשה מערכת ההתייחסויות הרעיוניות שנוצרו בין מדינת ישראל ליהדות ארצות-הברית, מתוך הנחה שבתקופה הזאת אלו הם שני המרכזים העיקריים המייצגים את הפיצול הפנימי ואת ההסכמה בעם היהודי. אולם מעניינת מאוד העובדה, שלמרות ההזדהות הבולטת של המחבר עם ההשקפה הציונית המעוגנת במציאות שנוצרה במדינת ישראל, תשומת לבו המירבית נתונה למגוון העמדות שנתגבשו בתפוצה האמריקנית דווקא. האם הדבר נובע מן העובדה, שתודעת הזהות העצמית במדינת ישראל מעוגנת בתקפותה של מציאות לאומית, ונזקקת פחות להצדקה אידיאולוגית מזו של התפוצה? כלומר, האם היא נובעת מכך שהזהות היהודית בישראל נזקקת פחות לצידוקים רעיוניים מזו של יהדות התפוצות, שאידיאולוגיה היא מרכיב יותר חיוני בזהותה? – ייתכן. אולם דומה כי תמונה זו נובעת מלכתחילה ממיקוד ההתעניינות בסוגיה של היחס בין ישראל לתפוצות. אילו היתה הבעיה ממוקדת במקביל סביב המחלוקת הפנימית בשאלת הזהות היהודית של מדינת ישראל, היתה התמונה המצטיירת שונה לחלוטין, כי מסתבר שבסדר היום הציבורי של

החברה היהודית הישראלית, שאלת היחסים בין חילוניים לדתיים והשלכותיהם על "רשות הרבים" המשותפת תופסת מקום חשוב יותר משאלת היחסים עם יהדות התפוצות, והיא הקובעת בעיקר את מגוון העמדות בשאלת הזהות. על רקע הרצף ההיסטורי הקודם, שכמה מהיבטיו נזכרים בדיונו של גורני, אף כי אינם נסקרים לגופם, מציע יוסף גורני סיווג כללי של עמדות על פי שלושה כיוונים: שאיפה ל"נורמליזציה כוללת", שאיפה ל"נורמליזציה ייחודית", ושאיפה ל"נורמליזציה יהודית".

הכיוון הראשון עניינו שאיפה להגיע להתאמה מלאה וללא סייג לנורמות השילוב שאותן קבעה הסביבה שעם ישראל מבקש להיקלט בה. אם זוהי הראיה היא זו של התפוצה, הרי היענות אידיאלית לנורמות של הסביבה משמעה טמיעה גמורה מבחינה אתנית ותרבותית-חברתית-מדינית. שיוור הזהות היחיד שבאפשר הוא "דתיות" הנגדרת במושגיה של הסביבה הקולטת, הדמוקרטית-פלורליסטית, המתנה זהות דתית בהפרדה חריפה הן בין דת למדינה והן בין דת לחברה, או אתניות המגבילה את ממדי הייחוד לרמת הפולקלור. אם זוהי הראיה של מדינת ישראל, השואפת להשתלבות כמדינה בין מדינות וכאומה בין אומות, היא הקובעת, הרי היענות אידיאלית לנורמות הסביבה משמעה קבלה ללא סייג וללא תוספת של הזהות הטריטוריאלית-פוליטית-לשונית. גם אז תהיה הדת, הנתפסת כמושא של בחירה אישית, והמופרדת מן המדינה ומן החברה, היסוד הלגיטימי היחיד של זהות יהודית ייחודית. יהודים לא דתיים יהיו לפי גירסה זו יהודים רק מבחינת מוצאם ההיסטורי. בפועל הם יהיו "ישראלים", כמוהם כשאר אזרחי ישראל שמוצאם לא יהודי.

הכיוון השני עניינו שאיפה להגיע להשתלבות תוך כדי הדגשה של אותם ממדי ייחוד המוכרים בתור שכאלה בסביבה פלורליסטית באורח אוניברסלי. חברה המעניקה מלכתחילה לגיטימיות לפרמטרים מסוימים של שוני קבוצתי פריטיקולרי (במובן דתי ותרבותי ואפילו במובן לאומי) תקבל גם את היהודים כקבוצה מיוחדת, אך לא כקבוצה שממדי הייחוד שלה מבליטים אותה יותר, או אחרת, מכל שאר הקבוצות שבתוכה. מנקודת הראות של התפוצה תתבטא תפיסת זהות יהודית מסוג זה בלגיטימציה להתארגנות יהודית חלקית נבדלת, להתקשרות חלקית אל כלל ישראל באמצעות זיקה תומכת למדינת ישראל, כלומר בפיתוח של זהות "דו ממדית", בעלת פן "כללי" עיקרי ופן "פריטיקולרי" משני, כשלכל אחד מפנים אלה מישורי התייחסות משלו.

הכיוון השלישי עניינו השתלבות תוך שמירה על הייחוד היהודי באותה רמה ובאותו אופן המייחדים זהות יהודית, כפי שהיא נתפסת לפי הנורמות הסובייקטיביות המעוגנות במסורת היהודית עצמה – כמובן, מתוך נכונות לקבל את המתח המתמיד שייווצר בין תביעות הנורמליזציה לבין תביעות הזהות העצמית כמרכיב בלתי נמנע של זהות יהודית אותנטית, או אם תמצא לומר: "נורמלית" מבחינתה שלה. לפי תפיסה זו תיווצר גם כן זהות דרממדיית, אולם הפן

הפרטיקולרי יועדף על הפן ה"כללי".

בהתאם לסיווג זה מתאר גורני בפירוט רב את התיאוריות שבאו לידי ביטוי בכתביהם של אינטלקטואלים יהודים בולטים בישראל ובתפוצות. נדגיש כי אלו הן לרוב תפיסות אינדיבידואליות, אף על פי שהן מייצגות חוגים, קבוצות ותנועות, ומעצבות "דעת קהל". משום כך המגוון הוא עשיר ורחב, ונראה כמעט בלתי נדלה. אכן, העם היהודי בישראל ובתפוצות נראה דרך ספרו של גורני כציור פסיפס שקווי המתאר של יחידותיו הקטנות ברורים ומוגדרים כל צורכם, אבל קווי המתאר של הקבוצה כולה מטושטשים דווקא משום כך. שכן הישות הקיבוצית נתפסת אחרת מנקודת הראות האינדיבידואלית של כל יחיד וכל קבוצה המרכיבים אותה.

בין כה וכה, לפנינו אוסף רעיוני מרתק שיש בו עניין רב לגופו, בייחוד מבחינת ההכרה של תרבות המחשבה היהודית בזמננו, ושל סדר היום הציבורי שלה. אך כיוון שלא ניתן אפילו להזגים את המגוון הרעיוני הזה ברשימת בקורת קצרה, נסתפק בהמלצה חמה לקרוא את הספר, שאין תחליף לו. לעומת זאת, מבחינת המסקנות המתבקשות מן הדיון, יש להבליט יותר הבחנה נוספת של גורני, שלפיה אפשר לחלק את פרק הזמן הנסקר בספר לארבע תקופות משנה, שבכל אחת מהן התבלט יותר אחד הזרמים, ונעשה לזרם המוביל: תקופת משנה הנוטה ל"נורמליזציה כללית", תקופת משנה הנוטה ל"נורמליזציה ייחודית" ותקופת משנה הנוטה ל"נורמליזציה יהודית". כבר הסיווג הכללי של התפיסות האינדיבידואליות מועיל למעיין בכך, שהוא מאפשר להתגבר על הערבוביה המזדקרת בהסתכלות ראשונה על המגוון האישי המהמם, שלכאורה אינו מאפשר אבחון של אוריינטציה קיבוצית משותפת. תחילה נדמה שאלוהים "בלל שפתנו", שאין לנו אפילו שפה אחת שבה נוכל להגיד את דברינו השונים באופן שנבין זה את זה ונגיע לידי הידברות. הסיודר המדעי הקפדני על פי סוגים של תפיסות נורמליזציה וזהות יאפשר, איפוא, ליצור מתאם, לצייר רצף לוגי, להגיע לידי התמצאות בהסתכלות כוללת, ואפילו לגלות מכנים משותפים ויסודות של הסכמה.

אולם כאשר מוסיפים את ההבחנה בין פרקי זמן, שבכל אחד מהם מתבלט סוג אחד מוביל של תפיסת זהות סביב מוקד דיון משותף, מצטיירת גם מגמה היסטורית ומאפשרת התמצאות. אכן, דומה כי כדי להגיע למסקנות כלשהן לגבי יסודות ההסכמה האפשרית בעם היהודי יש להוסיף על שתי ההבחנות שכבר תיארו עוד הבחנה אחת של המחבר, הבולטת פחות במבנה ההרצאה, אך מגולמת היטב בתיאור העמדות השונות לגופן, והיא ההבחנה לפי שלושה משתנים בהעדפות הסובייקטיביות של בעלי הגישות השונות. כיוון שמדובר בהכרעות סובייקטיביות ואישיות, השואפות עם זאת לאימות על פי מדדים אובייקטיביים, תועיל לנו הבחנה זו יותר מקודמותיה בגיבוש עמדה עצמאית:

1. ההשתנות שבין הסתכלות המעוגנת בהזדהות עם המציאות היהודית

שנוצרה במדינת ישראל, לבין הסתכלות המעוגנת בהזדהות עם המציאות שנוצרה בתפוצות.

2. ההשתנות שבין עמדה המונעת על-ידי שאיפה לזהות עצמית אחדותית-כוללת לבין עמדה המונעת על-ידי שאיפה להזדהות חלקית-מורכבת.

3. ההשתנות שבין אתוס פרגמטי של סיגול עצמי אל מציאות סובבת נתונה כמות שהיא, ומתוך היענות לנורמות הקליטה שנקבעו על ידיה בדיעבד, לבין אתוס חזוני של סיגול הסביבה אל תביעות הזהות היהודית (כמובן, מתוך התחשבות ריאליסטית באפשרויות הקיימות מבחינת הסביבה הקולטת).

ברור שבמערכת כל כך מורכבת של משתנים אפשר ליצור מגוון כמעט בלתי נדלה של הגדרות זהות ורמות שילוב. לעומת זאת, ההבדלים הנובעים משינויי רקע יחסיים לא יוכלו להיות מהותיים. הם יתבטאו לרוב בחילופי דגשים בלבד. ואומנם ההבדלים בין תקופת משנה לתקופת משנה, שעליהם מצביע גורני בארבעת חלקי ספרו, הם מעניינים מאוד מבחינת תשומת הלב לחילופים של הלכירוח מהירים ותכופים בעם היהודי ולהבנת גורמיהם, אבל עם כל עניינם האינטלקטואלי אין הם מהותיים. לעומת זאת נראה בכירור מתוך הדיון, שיש משקל רב, מצד אחד, לאלטרנטיבות הניתנות לבחירה על פני שלושה מישורי ההשתנות שתיארנו לעיל, החוזרים על עצמם בקביעות בכל התקופות, ומצד שני להישגים הממשיים, הכלכליים, החברתיים, המדיניים והתרבותיים של המרכזים השונים. אם למרות המחלוקת רבת החזיתות נוצרת מדי תקופה הסכמה מעשית, המתבטאת ביחסים ממוסדים בין מפלגות, תנועות, קהילות ומרכזים ארציים, הרי היא משקפת פחות הבנות רעיוניות או פשרות אידיאיות ויותר עוצמה יחסית שכל מפלגה, תנועה, קהילה ומרכז הצליחו לצבור במסגרת התלות ההדדית, שאף אחת מהן אינה יכולה להשתחרר ממנה בלי לערער את בסיסה הקיומי.

העובדה ששאלת מרכזיותה של מדינת ישראל לעומת מרכזיות התפוצות, ובייחוד מרכזיות התפוצה האמריקנית, עומדת לאורך כל התקופה הנדונה במוקד הוויכוח, מוכיחה את נכונות הקביעה הזאת מעבר לכל ספק. הגורמים הקובעים בפועל את דמות העם היהודי כיום אינם משתקפים בהכרח במגוון הגדרות זהות ובשכנוע הרגשי והאינטלקטואלי הסובייקטיבי המתבטא בהן, אלא בפרידיספוזיציות ערכיות-קיומיות מזה, ובהישגים ועוצמות שנצברו מזה, והם מגלמים בפועל את חייו הקיבוציים של העם. מבחינות אלה, דומה, שאין מתאם מלא בין המשתמע מן ההגדרות שאינטלקטואלים יהודים נזקקים להן, והן משתנות מזמן לזמן, לבין המשתמע מן היצירה והעשייה האישית והקיבוצית לשם ביסוסם ומילואם של חיים יהודיים.

אם קביעה זו נכונה, הרי השאלות המעניינות את אלה שדאגתם ממוקדת בהישרדותו של עם ישראל כעם אחד בעל מלאות תכנים עצמית הן, ראשית: מהן ההשלכות של ההתפלגות ושל המאבק הפנימי הנמשך בתוך העם היהודי

לאורך זמן? האם לפנינו תהליך של התחזקות או תהליך של התפוררות? שנית: מהי התפיסה המרכיבה את מישורי ההשתנות השונים באופן המסוגל יותר מכל לגשר על הפערים וליצור את התשתית המאחדת את העם היהודי כיום ללא אינוס וללא דחיקה של חלקים מן העם אל מעבר לגדר ההסכמה?

אלו, כמובן, אינן שאלות שניתן להשיב עליהן תשובה מדעית. אולם לשבחן של מחבר הספר ייאמר, שהוא גייס את כליו המדעיים כדי להכין תשתית לתשובה מבוססת ככל האפשר על השאלות הקיומיות הללו. מתוך שלוש דרכי הנורמליזציה שמנה, הוא מעדיף את השלישית. הוא מצביע על כך שהדרך השלישית – דרך “הנורמליזציה היהודית” – מוליכה על-פי הגיונה לגירסה מסוימת של השקפת העולם הציונית, שהיא המקפת ביותר והאינטגרלית ביותר. אומנם אין זו השקפת עולם ציונית רדיקלית, הגורסת “שלילת גולה” קיצונית. להיפך. היא מניחה כי תיתכן ציונות ללא קבלת חובת העליה כחובה אישית כללית. כלומר, ציונות המכירה בכך שקיום “אנומלי” בגולה הוא מרכיב של “הנורמליות היהודית”, ועל כן קיום של מרכז יהודי עצמאי ומבוסס בגולה הוא אפשרי ולגיטימי. אולם היא גורסת שגם הקיבוץ היהודי המבוסס ביותר הוא בבחינת גולה מנקודת הראות הקיבוצית של העם, וכל עוד יראה עצמו כגולה מבחינה זו ויכיר במחויבות הפעילה למרכזיותה של מדינת ישראל בתור מפעל היעד הקיבוצי של העם, רק אז תוכל הגולה להמשיך ולתרום את תרומתה הייחודית לחיים היהודיים.

אשר להערכת ההתפתחות לעתיד, נראה, לפי קו התנועה מפרק לפרק לאורך כל התקופה, כי המחבר מאמין שהנטיה אל הכיוון של תפיסת הזהות היהודית היא הגוברת, ויש לה סיכוי לקבוע את האוריינטציה ההיסטורית הכוללת של העם. אם כך, הרי ניתן לאפיין את התחזית הכללית המצטיירת בספר כתחזית אופטימית: למרות הזעזועים הרבים, למרות הפילוגים והמחלוקות, עם ישראל הצליח לקיים את אחדותו ואת מלאות חייו מסביב למרכזיותה של מדינת ישראל, כשם שמדינת ישראל נשארה נאמנה בדרך כלל לאחריותה הכלל-יהודית ושמרה על זהותה היהודית-תרבותית. משמע, שאם מגמה זו תימשך בדרך כלל, גם בישראל וגם בתפוצות, תתהווה המסגרת הפלורליסטית שתאחד את העם סביב התכנים והתפקידים המשותפים. מכל מקום, אפשר לומר כי זוהי התחזית שהמחבר מתווה בסיכום ספרו, תוך המלצה להמשיך את חיזוק מגמת הייחוד היהודי בכלים החינוכיים.

כותב הטורים הללו מודה כי היה נוטה להטיל ספק בתחזית האופטימית הזהירה המצטיירת מן הספר לגבי העתיד. כאמור, עם ישראל הצליח לשמור על פריפריה משותפת סביב ציר המחלוקת שהוא סובב זה שתי מאות שנים, אך אין פירוש הדבר שאין למחלוקת ולפילוגיה החוזרים ונשנים מחיר מצטבר, המתבטא בניכור ובהתפוררות. יתר על כן, התגבשות המחלוקת עם הקמתה של מדינת

ישראל בין התפוצה למדינת ישראל מזה, ובין ציבור דתי לציבור חילוני במדינת ישראל (וגם בתפוצות) מזה, מקפלת בתוכה איום מוחשי של קרע כפול, שאם יעבור סף מסוים לא יינתן עוד לאיחוי. אומנם כן, לכותב הטורים הללו נראה, כי לפני פריצת גל העליה ההמונית מברית-המועצות התבררה והלכה, למעשה, כלומר – בהתבטאויות המוסדיות ובהכרעות הפוליטיות של מוסדות העם היהודי – דווקא מגמת "הנורמליזציה הייחודית" ולא זו "היהודית"; כי מעבר לה התחזקה בקצוות מגמת "הנורמליזציה הכללית"; וכי הקרקעים התקרבו מהר מאוד אל סף הנתק. גל העליה ההמונית המגיע עתה לישראל הוא הנושא, איפוא, בחובו את הסיכוי לתפנית חיובית, ונותן מקום לאופטימיות זהירה. אם מדינת ישראל לא תיכשל בקליטת העליה, ואם יהדות ארצות-הברית תגייס את משאביה כדי לסייע בהצלחת הקליטה, תגיע ההגשמה הציונית במדינת ישראל לאותה רמה של גידול והבשלה, המבטיחה את מרכזיותה בעם, ואת מרכזיות האחריות לזהות היהודית במדינה לאורך ימים. מכל מקום, ברור כי גם תחזית זו מתבססת על הסכמה מלאה להשקפת המחבר, שגירסת "הייחוד היהודי" בגונו הציוני היא גירסת הזהות היחידה המסוגלת להבטיח לעם היהודי עתיד כעם אחד בעל זהות עצמית מגובשת.

אך תהיה המסקנה שנסיק אשר תהיה, ברור כי הוגש לנו מחקר רעיוני חשוב התורם תרומה ייחודית לחשבון הנפש הלאומי של עם ישראל כיום ולהיערכותו לקראת משימותיו ויעדיו בעתיד. בתיאורים הממצים והקולעים, בבהירות ההרצאה ובכוליותה, בסידור הנכון והמאוזן, בהטעמת הניואנסים השונים ובירידה לחקר משמעותם, ממלא ספרו של גורני תפקיד חיוני בהזנה ובהכוונה של הדיון בנושאי היסוד של חיי העם היהודי כיום, ויש להמליץ עליו כקריאת חובה לכל אלה הנוטלים בו חלק והנושאים באחריות.